

an

An die Radhern aller stedte deutsches lands: das sie Chustliche schulen auffrichten vnd halten sollen.

Martinus Luther. Wittenberg. M. D. X. Xiiij.

Lasse die kynder zu mir komet vnd weret yhnen nicht Mat. 19.

A 16. századi protestáns értelmiség olvasmányélményéről

Számos történeti diszciplína forrásanyagán vizsgálták már azokat a változásokat, amelyek a Magyar Királyság-beli szellemi áramlatokban mutatkoznak. Az elmúlt harminc év szakirodalmi bizonyos mértékig rehabilitálta a Jagelló-kort, megszűnőben látszik lenni a „Hunyadi Mátyás kora után következett a széthullás, szellemi életünk leépülése” elképzelés. Ennek a képnek ugyan ellentmondott az egyik korszak-klaszikus munka Erasmus ismertségéről,¹ vagy éppen a városi humanista iskolák jelenlétét igazoló *Szalkai-kódex* elemzése,² de igazán Kulcsár Péter kismonográfiája³ után bizonyította az ellenkezőjét a művelődéstörténet-írás, főként Kubinyi András⁴ és Köblös József⁵ munkái. Az irodalom-,⁶ és az egyháztörténeti kutatások⁷ mellett kifejezetten imponáló képet alkotott a korszakról a művészettörténészek közössége, részben

a 2008. évi Mátyás-émlékév kapcsán megrendezett kiállítások időbeli kibővítésével,⁸ részben Mikó Árpád átfogó elemzésével.⁹

A könyvtörténet sem maradt el a sorban, és bár 1526 előtt csak az ősnymodák és egy 1525-ben alapított szebeni nyomda működött,¹⁰ a kéziratos könyvkultúra továbbélése mellett¹¹ a velencei, augsburgi, hagenai, vagy éppen a bázeli és krakkói nyomdák is dolgoztak a Magyar Királyságból érkezett megrendeléseken.¹²

A különféle történeti tudományterületek forrásanyaga egyértelműen annak a kettős hagyománynak a jelenlétéről árulkodik, amelyek a protestáns reformációt is megalapozták, a személyes vallásosság és a humanista szemlélet, illetve értékvilág közös hagyományát, vagyis a *devotio moderna* továbbélését. A 16–17. század nagyobb tudománytörténeti változásaiban is megmaradt

ez az ambivalencia az értékekben, de természetesen – és immár a dokumentálható olvasmányanyagra koncentrálnak – minden kisebb korszakban tematikusan másként és másként bővült ez a könyvanyag. A változások leírását kíséreljük meg a továbbiakban a 16–17. századból fennmaradt könyvjegyzékek segítségével. Előre bocsátva ugyanakkor azt, hogy az olyan szellemi áramlatokat, amelyek a személyes vallásosság elmélyülését jelzik, az említett kettősség első eleme továbbéléseként értelmezzük, míg a világi témák megjelenését, a szakkönyvek jelenlétét, szárosságuk növekedését, vagy éppen a racionalista teológiai és filozófiai műveket a humanizmus hagyományaként, a 17. század vége felé haladva előfelvilágosodásként.

Csábító lenne, és indokolható is, hogy az iskolai vagy a városi könyvtárak gyarapodását, és ezek tematikus változásait figyeljük meg. Az indoklás alapvetően arra irányulna, hogy a Magyar Királyságban, Erdélyben, de általában a közép-európai régióban a magánkönyvtárak tematikus frissen tartása gyakorlatilag lehetetlen volt egy értelmiségi számára (aki anyagilag megengedhette volna magának, annak nem voltak olyan¹³ információi, amely alapján meg is cselekedte, de leginkább a szándékban is hiány mutatkozott). Éppen ezért az intézményi, főként az iskolai könyvtárak művelődési eszményt befolyásoló ereje nagyobb volt a kérdéses területen, mint a nyugatibb Európában, ahol már a 16. század közepén szakkönyvesboltok is léteztek. De más szempontból is fontos a korabeli iskolai könyvtárakat is a látókörünkben tartani. Az intézményszerű működés az alapítás után már akkor sem volt biztosított, nem csak napjainkban nem gondolnak a folyamatos üzemeltetésre az alapítók. Ez azt jelenti, hogy a magánszemélyek adományai, hagyatékaik voltak a gyarapodás forrásai, és nem egy tervezett gyűjtés valósult meg. Ez a jelenség az olvasmányműveltség változásainak megítélésében ambivalens. Egyrészt jó, hiszen alapvetően a magánszemélyek, értelmiségiek olvasmányaira vagyunk kíváncsiak, és az adományok dokumentálása így magánkönyvtár-jegyzékeket is eredményezett, vagyis elemzendők ezek a dokumentumok. Másrészt viszont az iskolai könyvtár tematikus összetételének a változása nem feltétlenül tükrözi a korszak ízlésváltásait.

Nézzünk néhány példát. Rögtön egy nem magyart. A hallei Franckesche Stiftung egyik jubileumi (Ref500) kiállítása két, eltérő időben alapított, de egy idő után párhuzamosan létezett könyvtárat mutatott be. A Mária-templom (*Marienbibliothek*),¹⁴ illetve a Francke Alapítvány könyvtáráról¹⁵

van szó. A kiállítás koncepciója éppen dolgozatunk tárgyába illeszkedik. A *reformáció tudásraktárát*¹⁶ metszetet ad a protestáns reformáció kezdeteitől a pietista szellemiség triumfálása időszakáig a nyomtatásban rögzített, felhalmozott és megőrzött olvasmányanyagról.¹⁷ Attól függetlenül, hogy a lutheránus *Marienbibliothek*ban megőrzött, egykori – 15–16. század fordulója kori – két templomi könyvtár (Nagyboldogasszony és Szent Gertrud-templom) anyagát¹⁸ az újjáalakuló katolikus *bibliotheca* megkapta a 16. század második felében, a személyes vallásosság darabjait így is megőrizték a lutheránus gyűjteményben, és persze módszeres gyűjtéssel lutheri arcúvá formálták. Ezt a könyvanyagot folytatja időben a Francke Alapítványok (*Franckesche Stiftungen*) gyűjteménye, erős kora 17. századi anyaggal. Ezekhez hasonlóan mondható a *Bibliotheca Rigensis* is, hiszen a 15. század végi anyaggal alapították, és lényegében az orosz időkig – vagyis a pietista missziók megjelenéséig – folyamatosan gyarapodott, aztán jelentős részben a tűz martaléka lett.¹⁹

A Magyar Királyság-beli és erdélyi példák azonban nem ennyire példaszerűek a „könyvanyag az olvasmányízlés tükré” állítás igazolására, történetük talán viharosabbnak mondható. Talán a Lőcsei Középkori Könyvtáré hasonlít ilyen szempontból a felhozott példákra. Maga a szepesi *confraternitas* is a kortárs Nyugat-Európával összhangban álló modern kezdeményezés volt, a könyvanyag a 15. század végére határozott *devotio moderna* jelleget mutat.²⁰ Ha követjük ennek tematikus változását, látjuk, hogy Johann Henckel idején már megjelennek az első protestáns szellemű kiadványok, majd 1544 után (Lőcse város a templomot is a lutheránus egyház használatába adja) elkezdődött a könyvtár protestáns tartalmának erősítése, igaz, a gyarapítás a 16. század végén megállt. Lényegében az ekkorig fejlesztett könyvtárat vette meg Batthyány Ignác, a Gyulafehérvárt alapított, immár egyetlenes arculatú gyűjteménye számára.²¹

A brassói, Johann Honter által alapított humanista iskolában használt, rendelkezésre álló könyvekről 1575-től teljes dokumentáció áll a rendelkezésünkre.²² A magánszemélyek adományai – főrangúaktól kezdve a város polgáraiig – nyomot hagytak ezen az anyagon.²³ De úgy tűnik, hogy a 16. században, az egykori domonkos és klarissza anyagból is megőriztek köteteket. Az állítás bizonytalan, hiszen a lutheránus egyházszervezet kiépülésének időszakából nagyon kevés könyv maradt fenn, és a levéltári forrásként ránk maradt katalógusban szereplő címek a provenienciát nem árulják el. Azt azonban

állíthatjuk, hogy a késő középkori szerzetesrendek könyvtáraiba is illő művek nagy számban fordulnak elő az első összeírásban (1575). Talán az is valószínűsíthetjük, hogy az új egyház vezetőinek nem éppen ennek a könyvanyagnak a beszerzése lehetett az első dolga, hanem inkább az, hogy a korai protestáns iskolai és teológiai anyagot és persze a protestáns napi vallásgyakorlatot segítő könyveket Brassóban tudják.

Brassó azonban egy másik szempontból példaértékű forrásokat őrzött meg számunkra. Részben a kollégiumi könyvtár katalógusának az egyes magánhagyatékokat feltüntetető részét, részben a ma is kézbe vehető könyvanyag tanulságait.²⁴ Az olvasmányanyagnak ez a része ráadásul példásan igazolja azt a képet, amelyet Helldorfer János mutatott be az *ἐκκλησία* / *ecclesia* szó 16–17. századi értelmezése kapcsán.²⁵ Ő arra a megállapításra jutott, hogy a lelkészek elsődleges célja a gyülekezet lelki gondozása, és csak ez után következnek a konfesszionális különállás, illetve ennek teológiai kérdései. Az olvasmánytörténeti források tanúsága szerint a 17. század első felében a lelkészek, de a tanár értelmiség, illetve az érdeklődő jogászok, orvosok is naprakészen követték az egyes felekezetek közötti, illetve a felekezeteken belüli teológiai, egyházigazgatási nyugat-európai vitákat.²⁶ Ugyanakkor ha az ő olvasmányait összehasonlítjuk a gyülekezetek olvasó tagjainak erudíciójával – és vannak olyan városok, ahol ez lehetséges –, láthatóan az értelmiség távol tartotta az utóbbiakat ezektől a városokon belül meghasonlást szülő vitáktól. Brassóra szűkítve ezt a kérdést, mindkét szemlélet igaznak látszik az olvasmányízlés történetében: az erdélyi szász evangélikus egyház – értsd: a gyülekezet – jellemzően ortodox lutheránus maradt, míg a közösség értelmiségének ismeretei részletesek voltak a filippista szerzőket – Philipp Melanchthon tanítványait – illetően, az irénikus teológusokról, és majd a korai pietista olvasmányanyagot tekintve is. Ugyancsak ismerték a helvét hitvallású, esetenként az anglikán szerzők újítónak számító gondolatait.

Több alkalommal vizsgáltuk ebből a szempontból a más városokban élő értelmiségiek, főként lelkészek, valamint a polgárság olvasmányait, és hasonló jelenségeket rögzíthettünk.²⁷ Sőt, némely helyen a lelkészek eljutottak a nonkonformista, tiltott olvasmányok beszerzéséig is,²⁸ jóllehet – több esetben – láthatóan pusztán szellemi kíváncsiságból.²⁹

Visszatérve a 16. századi protestáns iskolai anyaghoz, hangsúlyosan is kiemelt szerep jut a németújvári könyveknek. Onnan

ugyan levéltári forrásaink sporadikusan maradtak fenn – Batthyány Boldizsár könyvszámlái –, viszont csaknem az egész iskolai könyvtár kézbe vehető ma is.³⁰ A középkori könyvanyag kis része maradt meg, néhány kézirat és ősnymtatvány a németújvári ágostonosoktól, továbbá a monyorókeréki pálosoktól.³¹ Több folyómezer könyvet azonban ezen könyvtárak pergamenkódexinek lapjaiba kötöttek,³² így egy fragmentumkutatás szép eredményeket hozhat a rendházak olvasmányanyagának rekonstruálását illetően. A papír ősnymtatványok jobban megmaradtak, hiszen ezek anyaga csak a kötéstábla erősítésére lett volna jó. Részben olyan szövegkiadások (például egyházatyák művei), amelyeknek későbbi kiadása nem volt meg a könyvtárban, de olyan középkori munkák is, amelyek szellemisége a *devotio moderna* személyes vallásosságát közvetítették (ilyenek Robertus de Latio, Temesvári Pelbárt), *Imitatio Christi* (Thomas de Kempis és Johannes Gerson szerzői affilációjával). A személyes, elmélyült vallásosság a humanista tudósok számára éppen úgy fontos volt, mint a ferences szerzetesek szemében. A protestantizmus pedig éppen ebből a kettős hagyományból nőtt ki (elmélyült kereszténység, humanista gondolkodás). A humanista iskola (és a protestáns is) az *ars bene dicendi* művészetére nagy hangsúlyt fektetett. Külön elemezhetőek a Leuveni Egyetem 16. századi tanárainak művei, melyek jelen vannak Németújváron, és hasonlóan a wittenbergi és a strasbourggi retorikai, logikai és dialektikai munkák is.³³

A 16–17. század fordulójának legújabb könyvei – már nem elsősorban a humanista szellemiség, a latin nyelv és retorika tanításának alapművei – megtalálhatóak a ferences rendházban megőrzött könyvek között, de a teológiai vitairodalomnak a Magyar Királyságban másutt nem ismert gazdagságával találkozhatunk. Igaz, itt az az általánosan megfigyelhető sajátosság is feltűnik, hogy a 17. század elején már az egyes kiváló európai szellemi nagyságok elsődlegesen a tanítványaikon keresztül jelennek meg. Nem a szellemi irányzat alapítójának a műveit szerzik be, hanem azokét a tanárokét, akik a nyugati egyetemeken tanult Magyar Királyság-beli és erdélyi diákokat tanították, és szellemi követői voltak az előbbieknek.

A németújvári könyvtár egy elsőrangú, modern, az európai – főleg protestáns, és azon belül elsőként lutheránus – teológiai nézetek recepciójában naprakész állománnyal bírt. Igen, az egyes lelkészek, exuláns értelmiségiek ízlése jól látható az anyagon, de épp ezért modern módon összetett.³⁴

Külön kell arról szólni, hogy mennyire ismerték egymás véleményét a különféle konfesszionális csoportokhoz tartozók. Különösen a protestáns és a katolikus táborok tagjai. A fennmaradt könyvjegyzékeken – függetlenül attól, hogy azok magánszemély vagy intézmény bibliotékáját dokumentálják – jelentős számban találunk hitvitázó irodalmat (*controversistae*). Így van ez az egyes protestáns felekezetek közötti vitákat illetően is. Amellett, hogy ez a jelenség végigkíséri a 16. századot, fontos utalni arra, hogy a 17. század elején kezdődő rekatalizációs hullám és a posztridentinus katolikus egyház újrászerveződése mentén a hitvita-irodalom előtérbe kerül az értelmiségi olvasmányokban, és a szakértelmiséget tekintve háttérbe szorítja még a szakmaspecifikus, és tegyük hozzá rögtön, az anyanyelvi könyvanyagot is. Még akkor is, ha a királyi Magyarország könyvkiadásában számos vitairat magyarul jelent meg.³⁵

A nemzeti nyelvű olvasmányanyag térhódításának természetesen az volt a legfőbb akadálya, hogy a Magyar Királyság és Erdély könyvkiadásának volumene kicsi, csak magyar szempontból nézve nem volt jelentéktelen.³⁶ A 16. század végére a magyar kiadványok száma meghaladta az egész könyvtermés felét, az 1590-es évektől az 1640-es évekig egy tervezett magyarra fordítási programot is megfigyelhetünk: ókori szerzők művei, közel-kortárs vagy éppen kortárs morálteológiai és morálfilozófiai – elsősorban keresztény újsztoikus szellemiségű – munkák sora látott napvilágot, továbbá a lelkészek felkészülését segítő beszédgyűjtemények is.³⁷

Összegzésünket kezdhethjük több, 16. századi értelmiségi olvasmányjegyzékére való utalással. Ilyen a Nádasdy-udvar gazdatisztjének, Perneszi Györgynek, 1560-ban³⁸ inventált könyvtára (62 tétel), vagy éppen a pozsonyi kamarai írnok, Budai Jakab 16. századi könyvének összeírása.³⁹ Ezek a kis gyűjtemények tükrözik a 16. század első felében élt

értelmiségi lelki és intellektuális vívódásainak, amelyekben keveredik a *kegyességi* és a *humanista hagyomány*, és már jelen van a protestáns útmutatás, annak cáfolatával együtt. Luther Márton és Philipp Melanchthon jelenléte a magyarországi olvasmányanyagban annak is a függvénye, hogy az illető könyvtulajdonos melyik hagyományt gondolja erősebbnek, meghatározóbbnak önmaga számára. A *személyes vallásosság* iránti folyamatos, a kereszténység egész történetében jelenlévő igény a polgári és az értelmiségi könyvanyagban is megtalálható, másként és másként. A teológiailag képzetlen polgár az imádságokat, a katekizéseket, a *Postillákat*, illetve az *Asztali beszélgetéseket* (Luther) olvasta. A lelkészek, bármilyen vallás tanítói – kálvinisták és a katolikusok is – ebben a hagyományban a teológusok *Zsoltárok könyve*- és *Újszövetség*-értelmezéseit (főleg a *Máté evangéliuma*, a *Pál-levelek*, *János Jelenések* magyarázatait) olvasták szívesen.

Azok, akiknek érdeklődésében a *humanista örökség* erősebben élt – tudósok, főpapok, egyes nemesek –, a görög és a latin szövegértelmezéseket gyűjtötték, tudományos retorikai és logikai munkákat, asztrológiai fejtegetéseket. Nem véletlen ilyen értelemben Philipp Melanchthon, Johann Sturm, illetve a leuveni iskola nagyjainak jelenléte. Innen kiindulva fontos utalni arra, hogy a Magyar Királyságban és Erdélyben is a történeti olvasmányok meghatározó mennyiséget képviselnek a könyvanyagban. Külön hangsúlyos a wittenbergi protestáns történetiszemlélet hatása, a strasbourgi Matthias Bernegger tanítása, és a 16–17. század fordulóján a korban modernnek mondható tübingeni, heidelbergi politikai és társadalomfilozófiai tanítások, nem függetlenül a pedagógiai elképzelésektől (Christoph Besold). Eddig még a jogi szemléletváltozásokat⁴⁰ is próbálták követni a Magyar Királyság és Erdély olvasmányanyagában – a 17. század második felében lezajlott paradigmaváltást azonban már nem.⁴¹

A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatja.

1 *Trencsényi-Waldapfel Imre*: Erasmus és magyar barátai. Budapest, 1941.

2 *Mészáros István*: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola, Budapest, 1972.; vö. *Mészáros István*: XVI. századi városi iskolánk és a „studia humanitatis”. (Humanizmus és reformáció 11) Budapest, 1981.

3 *Kulcsár Péter*: A Jagelló-kor. (Magyar történelmi) Budapest, 1981.

4 *Kubinyi András*: Írástudás és értelmiségi foglalkozásúak a Jagelló-korban. In: A magyar hivatali írásbeliség fejlődése, 1181–1981. Szerk. Kállay István. Budapest, 1984. 186–208.; *Kubinyi András*: A Jagelló-kori értelmiség. In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szerk. Zombori István. Móra Ferenc Múzeum, Szeged 1988. 7–21.; *Kubinyi András*: Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és

Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban. In: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Szerk. Kenyeres István – Kis Péter – Sasfi Csaba. Budapest Fővárosi Levéltár, Budapest, 2009. 599–619.

5 *Köblös József*: Az egyházi közép-reteg Mátyás és a Jagellók korában. Budapest, 1994.

6 Összefoglalóan lásd Kiss, *Farkas Gábor*: Ambiguity and Paradox in the Humanistic Literature of the Jagiellonian Age. In: *Armed Memory*:

Agency and Peasant Revolts in Central and Southern Europe (1450-1700). Ed. Gabriella Erdélyi. Göttingen, 2016. 171-190., lásd még a *Kiss Farkas Gábor* által írt fejezeteket: Magyar irodalom. Főszerk. Gintli Tibor. (Akadémiai kézikönyvek) Budapest, 2010. 58-89.

7 Egy sor püspökségi központ, illetve humanista püspök kapott modern monográfiát. Csak példaként: *Kristóf Ilona*: Egyházi középréteg a késő középkori Váradon, 1440-1526. (Thesaurus historiae ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensis 4) Pécs, 2014.; *Véber János*: Két korszak határán. Váradi Péter humanista főpap, kalocsai érsek pályaképe. (Sziluet. Korszerű történelmiéletrajzok) Pécs-Budapest, 2016.; *Farbaky Péter*: Szatmári György, a mecénás. (Művészettörténeti füzetek 27) Budapest, 2002.; *Emlékkötet Szatmári György tiszteletére*. Szerk. *Fedele Tamás*. (Egyháztörténeti tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből III) Budapest-Pécs, 2007.; *Báthory Miklós* váci püspök (1474-1506) emlékezete. Szerk. *Horváth Alice*. (Vágyházmegye múltjából) Vác, 2007.

8 Lásd például: *Mátyás király* öröksége.

9 *Mikó Á.*: A reneszánsz Magyarországon.

10 Vö. *V. Ecsedy Judit*: A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473-1800. Budapest, 1999.; *Zsolt Simon*: Primele tipărituri din Transilvania: Sibiu, 1525. In: Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. XLVI. (2007) 89-106.; *Simon Zsolt*: Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből. Magyar Könyvszemle 125 (2009) 1-29.; *Borsa Gedeon*: Az első szebeni nyomda történetéhez. Magyar Könyvszemle 125 (2009) 357-361.

11 A téma klasszikus monográfiája *Tarmai Andor*: A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. (Irodalomtudomány és kritika) Budapest, 1984., legújabbban: *Lász S.*: Apácaműveltség Magyarországon.

12 A budai könyvtárak kiadványai 1480-1525. Összeáll. Borsa Gedeon, Dörnyei Sándor. In: Régi Magyar Könyvtár (RMK III.) Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. 5. kötet. Budapest 1996. 249-282.; Vö.: *Borsa, Gedeon*: L'Activité et les marques des imprimeurs de Buda avant 1526. In: Le livre dans l'Europe de la renaissance. Actes du XXVIIIe Colloque internationale d'études humanistes de Tours. Sous la direction de Pierre Aquilon - Henri-Jean Martin. Paris, 1988. 170-181.; Rola krakowskich drukarzy w kulturze Węgierskiej. - Die Rolle des krakauer Druckwesens in der ungarischen Kultur. - A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben. Wstęp napisala/Text/A tanulmányt írta V. Ecsedy Judit. Bibliografię opracowali/Bibliographie/A bibliografiát összeáll. P. Vászárhelyi Judit, Dörnyei Sándor, Kertész Balázs. Budapest, 2000.; *Monok István*: A velencei könyvkiadás és Közép-Európa a 15-16. században. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. Bubryák Orsolya. Budapest, 2010.

347-354.; *Monok István*: Der Basler Buchdruck und die Gelehrtenbibliotheken in Ungarn im 16. Jahrhundert. In: Orbis Helveticorum, Das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt. Hrsg. Viliam Čičaj - Jan-Andrea Bernhard. Bratislava, 2011. 33-39.; *Monok István*: Magyarország és a magyarok az elsőségi könyvkiadásban, 1482-1621. Változások a kiadói politikában - változó országhép. In: Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára. Szerk. Gálffy László - Sáringer János. Szeged, 2015. 212-230.

13 Részletesebben lásd: *Monok István*: A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részlet egy hosszú alaputatás eredményeiről. In: „Apró cseppekből lesz a zápor.” Bakonyi Géza emlékkönyv. (Habent sua fata libelli IV) Szerk. Hegyi Ádám - Simon Melinda. Szeged, 2008. 32-33.

14 Vö. 450. Jahre Marienbibliothek zu Halle an der Saale. Hrsg. Heinrich L. Nickel. Halle an der Saale, 2002.

15 *Brigitte Klosterberg*: Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Halle, 2007.

16 Wissenspeicher der Reformation.

17 *Helmut Zedelmaier*: Viel zu viele Bücher. Bibliotheken im Spiegel des Nachdenkens über Glaubenssicherung und Wissensbewahrung im 16. Jahrhundert.; *Brigitte Klosterberg*: Schriften ... welche negotium Reformationis sonderlich illustriren. Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen als Wissenspiegel der Reformation und des Pietismus. In: Wissenspeicher der Reformation, 19-36., 146-155.

18 *Doreen Zerbe*: bücher und gutte librareyen zu verschaffen. Die Gründung der halischen Marienbibliothek. In: Wissenspeicher der Reformation, 128-135.

19 *Ojar Sander*: „Bibliotheca Rigensis” und ihre Bücher 15. bis 18. Jahrhundert. Nordost-Archiv, IV. (1995) 203-211.; Bibliotheca Rigensis 480, Latvijas Akadēmiska Bibliotēka gādsimtu liecībās, Sastādītājas Dagnija Ivbulē. Rīga, 2004.

20 *Florian Holik*: Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn. Ungarische Jahrbücher 2 (1923) (Berlin-Leipzig) 383-399.; *Vizkelety, András*: Die Fraternalitas XXIV plebanorum civitatum regalium in Oberungarn und der Handschriftenbestand Zipser Pfarreibibliotheken. In: Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich. Vom 30. November bis 2. Dezember 2006 am Max-Planck-Institut für Geschichte eine Tagung zum Thema Pfarreien in Mitteleuropa im Mittelalter. Hrsg. Nathalie Kruppa. Göttingen 2008. 327-338.

21 *Eva Márza-Selecká*: A Középkori Lőcsei Könyvtár. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok VII) Szeged, 1997.

22 Erdélyi könyvesházak IV/1-2. - Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1-2. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575-1750. Hrsg. István Monok - Péter Ötvös - Attila Verók. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/1-2) Budapest, 2004. 526-552. Bibliográfia itt: 552. Egy elemzése: *Verók, Attila*:

Der Bibliotheksbestandskatalog als historische Quelle für die Ideengeschichte? Realität, Schwierigkeiten, Perspektiven an einem Beispiel aus Siebenbürgen. In: Ex oriente amicitia. Mélanges offerts à Frédéric Barbier à l'occasion de son 65e anniversaire. Edité par Claire Madl et István Monok. (L'Europe en réseaux. Contribution à l'histoire de la culture écrite 1650-1918 - Vernetzte Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650-1918. Vol. VII.) Budapest, 2017. 43-62.

23 Erdélyi könyvesházak IV/1-2. - Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1-2. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575-1750. Hrsg. István Monok - Péter Ötvös - Attila Verók. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/1-2) Budapest, 2004. 552-644.

24 *Gustav Gündisch*: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14) Köln-Wien, 1987.

25 A Debreceni Egyetemen, a 2017. évi rebakucs konferencián: A reformáció emlékezete. Szerk. *Szárász Orsolya et al.* (Loca Memoriae Hungaricae VII) Debrecen, 2018.; szellemiségében ez az állítás egyezik *Péter Katalin* véleményével: A reformáció: kényszer vagy választás?

26 *Monok István*: Ortodoxia és humanitás. Iskolakultúra 6 (1996) 9. 28-33.; *István Monok*: Lutherische Orthodoxie, sächsischer Philippismus und Irenismus im Lesestoffe des lutherischen Bürgertums in Ungarn. In: Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert. Hrsg. István Monok - Péter Ötvös. Szeged 1998. 71-80.

27 *Monok István*: Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI-XVII. században. In: De la umanism - la luminism. Sub redactia Ion Chiorean. Târgu Mureș, 1994. 29-42.; *Monok István*: Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI-XVII. századi olvasmányában (Ruszt, Sopron, Kőszeg). Hungarológia 6 (1995) 231-244.; *Monok István*: Hagyományos és nonkonformista olvasmányok Nyugat-Magyarországon (1550-1650). In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Szerk. Erdélyi Gabriella - Tusor Péter. Budapest, 2007. (Történelmi Szemle (2007) 2. CDROM melléklete) 465-483.; ugyanez: Vasi Szemle 62 (2008) 2. 153-166.; *Monok István*: Mitől modern egy kora újkori könyvtár Magyarországon és Erdélyben? In: Hagyomány, egység, korszerűség. Az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 2009. november 10-1. jubileumi konferenciájának előadásai. Szerk. Gáborjáni Szabó Botond. Debrecen, 2010. 16-29.

28 *Németh (Viskolcz) Noémi-Schaffer Andrea*: Adalékok a tübingeni heterodoxia nyugat-magyarországi kapcsolataihoz az 1620-as években. Magyar Könyvszemle 112 (1996) 223-233.; Vö. *Monok István*: Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában. Magyar Könyvszemle 119 (2003) 205-211.

- 29 Lásd *Oláh Róbert*: Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály református lelkészek könyves műveltsége. PhD értekezés, Debrecen, DTE, 2016.
- 30 *Arnold Magyar*: Das ehemalige Augustinerkloster von Güssing. Burgenländische Heimatblätter 35 (1973) 59–66. Monografikus jelleggel: *Arnold Magyar*: 340 Jahre Franziskaner in Güssing (1638–1978). Graz, 1980. 236–269.; *Liesbeth Pumm*: Die Klosterbibliothek Güssing. Ein Zeitzeuge der Reformation und Gegenreformation im burgenländischen Raum. Diplomarbeit an der Univ. Wien, 1992. A résztanulmányok bibliográfiái összefoglalását lásd: Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740. Hrsg. Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2. – Burgenländische Forschungen. Sonderband XV) Szeged, 1996. 269–272.
- 31 Az itteni pálos rendházról röviden: *Arnold Magyar*: Güssing. Ein Beitrag zur Kultur- und Religionsgeschichte des Südburgenlandes bis zur Gegenreformation. Graz, 1976. 76–79.
- 32 *Borsa Gedeon*: Johannes Manlius könyvkötői tevékenysége. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971. Budapest, 1972. 301–321.; ugyanez, In: Borsa Gedeon: Könyvtörténeti írások III. Az OSZK Évkönyveiben megjelent tanulmányok. Budapest, 2000. 99–113.
- 33 Részletes elemzésüket lásd: *Monok István*: Iskolai használatú könyvek a németújvári protestáns iskola könyvtárában 1569–1634. In: „...nem egyetlen történelem létezik.” Ünnepi tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapja alkalmából. (Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica. XXI/2) Miskolc, 2017.
- 34 Vö. *Zvara Edina*: A nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában. (A Kárpát-medence koraiújkorai könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit IX) Szeged–Budapest, 2013.
- 35 Vö. *Heltai János*: Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655). (Res libraria II) Budapest, 2008.
- 36 *Monok István*: Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 393–401.
- 37 *Péter Katalin*: Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban. Történelmi Szemle 7 (1964) 80–102.; Vö. *Péter Katalin*: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. In: Péter K.: Papok és nemesek, 31–55.; Ugyanez: Századok 119 (1985) 1006–1028.; *Monok István*: Politique culturelle princière ou transmission humaniste du texte? Critères d'évaluation de l'activité des humanistes transylvains au tournant des 16e-17e siècles. Acta Musei Nationalis Pragae. Series C. Historia Litterarum 57 (2012) nr. 3. 55–60.
- 38 *Kovács Sándor Iván*: Bornemisza Péter mecénásának könyvtárjegyzéke 1560-ból. Irodalomtörténeti Közlemények 66 (1962) 83–89.; *Borzsák István*: Perneszi György könyvjegyzékéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 66 (1962) 628–632.; Magyarországi magánkönyvtárak. I. 1533–1657. Sajtó alá rend. Varga András. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/1) Szeged, 1986. 12–14.; Vö.: *Monok István*: A 16. századi közneveltség műveltségéről. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. Sárovar, 1999. 105–115.; *Monok István*: A Nádasdy-család sárovari és pottendorfi udvara és könyves műveltsége. In: Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700. Szerk. Monok István. Budapest, 2005. 11–16.
- 39 A magyar könyvkultúra múltjából. *Iványi Béla* cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. Herner János – Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11) Szeged, 1983. 54–55.
- 40 *Szabó Béla*: Dionysius Gothofredus magyar hallgatói Strasbourgban. In: Dum spiro doceo. Huszti Vilmos 85. születésnapjára. Szerk. Szabó Béla – Sályi Pál. (Ünnepi tanulmányok VI) Miskolc, 2000. 191–229.; *Szabó Béla*: Magyarországiak politica-disputatioi nyugat-európai egyetemeken a 17. században. In: A szabadság felelőssége. Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére. Szerk. Péntes Ferenc – Rácz Sándor – Tóth-Matolcsi László. Debrecen, 2011. 276–308.
- 41 *Jan Schröder*: Die Erneuerung der Rechtswissenschaft im späten 17. Jahrhundert. In: Die Zeit um 1670. Eine Wende in der europäischen Geschichte und Kultur? Hrsg. Joseph S. Freedman. (Wolfenbütteler Forschungen 142) Wiesbaden, 2016. 213–230.

Ige-Idők
A reformáció 500 éve
Magyar Nemzeti Múzeum
2017. április 26 – november 5.

1. kötet
Tanulmányok

Ige-Idők. A reformáció 500 éve
Magyar Nemzeti Múzeum
2017. április 26 – november 5.

Támogató: EMMI Reformáció
Emlékbizottság

Partnerek: Dunamelléki Református Egyház-
kerület Ráday Múzeum, Evangélikus Országos
Gyűjtemény, Országos Széchényi Könyvtár,
Tiszántúli Református Egyházkerületi és
Kollégiumi Nagykönyvtár

Szerkesztők: Kiss Erika, Zászkaliczky

Márton, Zászkaliczky Zsuzsanna

Olvasószerkesztő: Székely Júlia

A szerkesztők munkatársa:

Szvitek Róbert József

Térképek: Nagy Béla

Fotó: Karasz Lajos, Kardos Judit, Rosta

József, Szőnyi István. Ha másként nem

jelöltük, a felvételt a szerző készítette.

Könyvterv: Polgárdi Ákos (SUBMACHINE)

Betűtípus: Freight Micro Pro (Joshua Darden)

Papír: Esprit de Nature Ombre 350g,

Munken Polar Rough 120g

ISBN 978-615-5978-12-8

©MNM, a szerzők és a fotók jogtulajdonosai

Felelős kiadó: Varga Benedek főigazgató

Nyomdai munkák: Pauker Holding Kft.

Felelős vezető: Vértes Gábor

Budapest, 2019

Hafenscher Károly: <i>Megmutatni és láttatni a maradandó értékeket</i>	6
Varga Benedek: <i>Előszó</i>	8
1. Általános megközelítések	
Molnár Antal: <i>Miért világtörténelmi kuriózum a magyarországi reformáció?</i>	14
Péter Katalin: <i>A gemeiner Mann: a hétköznapi reformáció</i>	26
2. Teológiai megközelítések	
Reuss András: <i>A lutheri reformáció teológiája</i>	38
Fekete Károly: <i>Igeközpontúság a református istentiszteletben</i>	48
Hafenscher Károly: <i>Evangélikus istentisztelet</i>	52
3. Történeti megközelítések	
Csepregi Zoltán: <i>A reformáció kezdetei Magyarországon</i>	66
Ziegler Bálint Ágnes: <i>Reformáció Brassóban</i>	76
Dienes Dénes: <i>A Tiszáninnyi Református Egyházkerület település-földrajzi viszonyai a reformáció idején – Kísérlet a felekezeti viszonyok árnyalására</i>	82
Balázs Mihály: <i>A radikális reformáció</i>	94
Bálint Emese – Ridovics Anna: <i>Anabaptisták, hutteriták, újkeresztények, habánok</i>	102
Kósa László: <i>A magyarországi protestantizmus történeti sajátosságai</i>	114
4. Művelődés, egyházi élet	
V. Ecsedy Judit: <i>Reformáció és könyvnyomtatás – A protestáns nyomdák helyzete</i>	122
Heltai János: <i>A korai reformáció irodalma Magyarországon</i>	134
Petneházi Gábor: <i>Utópia vagy reform? – Erasmus és a keresztény humanizmus</i>	148
Ács Pál: <i>Keresztény humanizmus vagy előreformáció? – A magyar erasmista bibliafordítók</i>	156
Monok István: <i>A 16. századi protestáns értelmiség olvasmányélményéről</i>	166
Hubert Gabriella: <i>Éneklés a magyarországi reformáció első két századában</i>	174
Fekete Csaba: <i>Magyar ének és reformáció</i>	184
5. Iskolázás, oktatás	
Szabó András: <i>Magyarország és Wittenberg a 16. században</i>	196
Győri L. János: <i>A magyar református iskolakultúra évszázadai</i>	208
Kónya Péter: <i>Az eperjesi evangélikus kollégium</i>	220
6. Művészettörténet, templomépítészet	
Marosi Ernő: <i>„Szent helyedet kedvelem” – A késő középkori művészet hagyatéka a magyarországi reformáció korszakában</i>	236
Mikó Árpád: <i>De cultu imaginum – Adatok a felekezetek templomi képhasználatához a kora újkori Magyarországon</i>	246
Zuzana Ludiková: <i>Az országos főméltóságot viselő Thurzók kulturális környezete – Általános és egyéni vonások</i>	278
Galavics Géza: <i>Egy evangélikus főúr, Thurzó György árvai várkapolnája mint szakrális és reprezentációs tér</i>	296
Kovács András: <i>A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715)</i>	332
Krähling János: <i>Protestáns templomépítészet a 17–18. században</i>	356
Bibó István: <i>Protestáns templomépítészet Magyarországon (1770–1840) – A türelmi rendeleti protestáns templomtípus</i>	374
Kovács Mária–Márta: <i>Református úrasztali készletek rétegzettsége</i>	392
7. Politika, politikai hagyomány	
Kármán Gábor: <i>Az Erdélyi Fejedelemség a protestáns nemzetközi rendszerben</i>	406
G. Etényi Nóra: <i>Reformáció és a nemzetközi politikai nyilvánosság</i>	412
Kees Teszelszky: <i>Az Igaz Vallás arcai a reformáció korában</i>	422
Szabó András Péter: <i>A huszonnégy szepességi királyi plébános anyakönyve mint a reformáció és az egyháztörténet változó tükré</i>	434
Illner Balázs: <i>A polgári politikai irodalom egy műfaja, a Rathspredigt</i>	442
Tóth Gergely: <i>Szétváló múltértelmezések – Evangélikus, református és unitárius alternatívák Szent István és a Szent Korona katolikus történeti hagyományára</i>	448